

مدرسه حسن خان

عبدالرحیم ابادری

این مدرسه را در اوائل قرن دوازدهم شخصی به نام «سردار حسن خان قزوینی» ساخته است که در ضلع شمال شرقی حرم امام حسین علیه السلام میان باب الشهداء و باب الکرامه قرار دارد. مؤسس مدرسه در تأسیس آن مبالغ زیادی صرف کرد و موقوفات بسیاری برای آن تعیین نمود. این مدرسه بزرگ‌ترین مدرسه علوم دینی در کربلا به شمار می‌آمد و دارای هفتاد حجره در دو طبقه بود و حوضی در وسط آن قرار داشت.^۱ چون درب ورودی آن از باب الکرامه بوده، به همین سبب باب الکرامه را باب مدرسه حسن خان نیز می‌گفتند. ساختمانش به شکلی زیبا و بدیع ساخته

شده و دیوارهایش دارای کاشی کاری و نقاشی های زیبا بود که آیات قرآن هم آن را زینت می بخشید و حکایت از یک مهندسی کم نظیر داشت. این مدرسه موقوفات بسیاری داشت که از درآمد حاصل از آن، هزینه های مدرسه و کمک مالی به طلاب علوم دینی تأمین می شد.^۲

این مدرسه اگرچه بیشتر به نام حسن خان شهرت یافته، اما به تصریح وقف نامه آن، توسط وی و برادرش حسین خان بنا شده است.^۳ اگرچه در برخی منابع مانند سفرنامه سیف الدوله هم فقط به نام حسین خان بسنده شده است، سید محسن امین صاحب موسوعه بزرگ «اعیان الشیعه» که از این مدرسه دیدن کرده، در گزارش خود می نویسد:

اما مدرسه ای که امروز به نام مدرسه حسن خان مشهور شده، در شمال شرقی صحن حرم امام حسین علیه السلام قرار دارد. بانای آن مغازه هایی را که در بازار بقال ها پشت مدرسه است، به این مکان وقف نموده است. همین طور کاروان سراها و غرفه های دیگری در کربلا وقف این مدرسه است. در این مدرسه امکانات خوبی از قبیل کتاب، فرش، ظروف و غیره برای طلاب مهیا می باشد.^۴

بنا به گفته ایشان، عالم و زاهد بزرگ میرزا محمد سلماسی (۱۲۱۹ ق) مشوق اصلی این دو برادر در تأسیس مدرسه حسن خان بوده است. به علاوه، این دو برادر به توصیه و هدایت میرزا محمد سلماسی در اطراف شهر سامراء حصار و دیوار احداث کردند.^۵

مدرسه سردار حسن خان، یکی از مدارس پررونق حوزه علمیه کربلا به شمار می آمد و چنان که فقها، علما و دانشمندان بزرگی در آن به تدریس پرداختند و شاگردان بسیاری را

این مدرسه بزرگترین مدرسه علوم دینی در کربلا به شمار می آمد و دارای هفتاد حجره در دو طبقه بود و حوضی در وسط آن قرار داشت. چون درب ورودی آن از باب الکرامه بوده، به همین سبب باب الکرامه را باب مدرسه حسن خان نیز می گفتند.

عالم و زاهد بزرگ میرزا محمد سلماسی (۱۲۱۹ ق) مشوق اصلی این دو برادر در تأسیس مدرسه حسن خان بوده است. به علاوه، این دو برادر به توصیه و هدایت میرزا محمد سلماسی در اطراف شهر سامراء حصار و دیوار احداث کردند.

تحویل جامعه علمی دادند. در واقع موقعیت این مدرسه در کربلا همانند مدرسه فیضیه در حوزه علمیه قم بود.

شیخ محمد شریف مازندرانی (متوفای ۱۲۴۵ ق) معروف به «شریف العلمای مازندرانی» یکی از علمای بزرگ حوزه کربلا در این مدرسه تدریس فقه و اصول داشت. سید محسن امین و شیخ عباس قمی به نقل از یکی از شاگردان وی مرحوم شیخ محمدحسن آل یاسین می‌نویسد: وقتی ما در مدرسه حسن خان در درس استاد مازندرانی شرکت می‌کردیم، بیش از هزار نفر در آن حاضر می‌شدند.^۶

شیخ مرتضی انصاری (۱۲۸۱ ق)، سید ابراهیم قزوینی، صاحب «ضوابط الاصول» (۱۲۶۴ ق)، سعید العلمای مازندرانی و ملافاضل دربندی در این مدرسه تحصیل کرده و در درس شریف العلمای مازندرانی حاضر می‌شدند.

وقتی این استاد چشم از جهان فرو بست، شاگردش سید ابراهیم قزوینی به جای ایشان در این مدرسه به تدریس علوم اهل بیت علیهم‌السلام ادامه داد و راه شریف العلمای را پی گرفت.^۷ میرزا محمد تنکابنی صاحب کتاب معروف «قصص العلماء» که این اثر را با شرح حال استادش سید ابراهیم قزوینی آغاز می‌کند، در آن اشاره دارد که سال‌ها در مدرسه حسن خان در درس استاد حاضر می‌شده است.^۸

عالمان و فقیهان بزرگی همچون: ملا علی کنی، شیخ عبدالحسین تهرانی (شیخ العراقین)، سید محمدباقر خوانساری صاحب «روضات الجنات» و میرزا ابوالقاسم کلانتر در این مدرسه تحصیل کرده و در درس ایشان حاضر می‌شدند.

به نوشته برخی مؤرخان، سید جمال‌الدین اسدآبادی (متوفای ۱۳۱۴ ق) نیز مدتی در یکی از حجرات این مدرسه ساکن بوده است.^۹

مؤسس حوزه علمیه قم آیت‌الله شیخ عبدالکریم حائری یزدی، در دو مرحله مجموعاً به مدت نزدیک به ده سال در کربلا ساکن بود، در مدرسه حسن خان تدریس داشت.

شیخ کاظم، فرزند شیخ صادق معروف به «شیخ کاظم هر» (متوفای ۱۳۳۳ ق) که از عالمان و فقیهان حوزه کربلا و از شاگردان سید محمدحسین شهرستانی، میرزا محمدحسین اردکانی و شیخ زین‌العابدین مازندرانی و معاصر سید اسماعیل صدر بود، در مدرسه حسن خان حوزه درسی پرنشاطی داشت.^{۱۰}

آیت‌الله شیخ محمدعلی اراکی به نقل از استادش آیت‌الله حاج شیخ عبدالکریم حائری

نقل می‌کند که وقتی من در مدرسه حسن‌خان درس می‌گفتم، حاج صمصام‌الملک، یکی از مالکین که فرد درس خوانده‌ای هم بود، به کربلا آمد و یک هفته‌ای در درس من شرکت کرد و آن وقت من از بحث استصحاب، روایت «لا تنقضی الیقین بالشک» را می‌گفتم.^{۱۱}

آیت‌الله مرحوم شیخ هادی حائری شیرازی فرزند طه امین شیرازی از شاگردان حاج آقا حسین قمی نیز در این مدرسه ساکن بود. آیت‌الله شیخ عبدالرحیم قمی نیز در این مدرسه حجره و تدریس داشت. او علاوه بر سکونت، تدریس هم داشت.

برابر اظهارت محقق تاریخ کربلا سید سلمان هادی آل‌طعمه که از نزدیک شاهد بوده، عالم فاضل و معروف به تقوا و پرهیزکاری مرحوم سید محمد سعید تنکابنی (متوفای ۱۳۸۶ ق) در مدرسه حسن‌خان تدریس می‌کرد و اغلب متون درسی را حفظ بود. شیخ محمدجعفر فومنی (متوفای ۱۳۵۷ ق)، شیخ محمد بابکی (متوفای ۱۳۶۷ ق) که از شاگردان شیخ محمدتقی اصفهانی و شیخ یحیی زرنندی به شمار می‌آمدند، در ردیف اساتید برجسته این مدرسه بودند.^{۱۲}

به گزارش آقابزرگ تهرانی، ملا حسن یزدی، صاحب کتاب‌های: «رسالة فی العصمة» و «المرد علی العامة»، «حقوق آل محمد»، «أنوار الهدایة» و «موائد الفوائد» در مدرسه حسن‌خان امامت نماز جماعت را بر عهده داشت و در این مکان اقامه جماعت می‌کرد.^{۱۳}

◆ مدرسه حسن‌خان دارای کتابخانه‌ای غنی، با سالن مطالعه بوده که همزمان با خود مدرسه و به همت مؤسس آن تأسیس شده است. این کتابخانه سال‌ها مورد مراجعه عالمان بزرگ و محققان ساکن حوزه کربلا و سایر مراجعه‌کنندگان قرار داشت. به همین سبب، علاوه بر آموزش، به تحقیق و پژوهش نیز مشغول بودند.

کتابخانه مدرسه

مدرسه حسن‌خان دارای کتابخانه‌ای غنی، با سالن مطالعه بوده که همزمان با خود مدرسه و به همت مؤسس آن تأسیس شده است. این کتابخانه سال‌ها مورد مراجعه عالمان بزرگ و محققان ساکن حوزه کربلا و سایر مراجعه‌کنندگان قرار داشت. به همین سبب، علاوه بر آموزش، به تحقیق و پژوهش نیز مشغول بودند.

مرحوم آقابزرگ تهرانی کتاب‌شناس بزرگ که از این مرکز پژوهشی دیدن کرده، در کتاب خود «الذریعه»، از کتاب‌های موجود در این کتابخانه گزارش داده است.

به نوشته وی، شیخ هادی تویسرکانی از عالمان حوزه کربلا، کتاب استصحابش را در سال ۱۲۴۱ قمری در مدرسه حسن‌خان تحقیق کرد و آن را در هفت مقام، تنظیم و تدوین نمود.^{۱۴}

کتاب زندگانی «محمد بن سنان»، نوشته محمدعلی محلاتی شیرازی (متوفای ۱۲۸۴ ق) به همراه سایر کتاب‌هایش که به خط شاگردش ملا عبدالحمید فراهانی حائری نگاشته شده، در این کتابخانه موجود و وقف آن بوده است.^{۱۵}

همچنین حاشیه‌ای از سید محمد مجاهد (متوفای ۱۲۴۲ ق)، کتابی در ردّ صوفیه و فلاسفه از سید محمدعلی طباطبایی بهبهانی، و رساله‌ای در قصر و اتمام، از محمدعلی محلاتی شیرازی (متوفای ۱۲۸۴ ق)، رساله‌ای در نماز جمعه، از شیخ محمد روح‌افزائی (در شرح صلاة جمعه میرزای قمی) و رساله‌ای در صوم، از ملا محمدعلی

سال ۱۹۶۴ میلادی (برابر با ۱۳۶۸ ق و ۱۳۲۶ ش) بخش عمده مدرسه حسن‌خان برای طرح توسعه اطراف حرم، در مسیر خیابان قرار گرفت و روز پنج‌شنبه ۱۶ محرم همان سال توسط شهرداری کربلا و با موافقت عبدالرسول خالصی، رئیس اوقاف وقت عراق تخریب گردید.

محلّاتی شیرازی و کتاب «موائد الفوائد» از ملا حسن یزدی و کتاب «هدیه الرضویه» از ملا محمدرحیم بروجردی (متوفای ۱۳۰۹ ق) از جمله کتاب‌هایی است که در این مکان مورد بازبینی مرحوم آقابزرگ تهرانی قرار گرفته و از آنها در کتاب الذریعه گزارش تهیه کرده است.^{۱۶}

تخریب مدرسه

سال ۱۳۶۸ قمری برابر با ۱۳۲۶ شمسی بخش عمده مدرسه حسن خان برای طرح توسعه اطراف حرم، در مسیر خیابان قرار گرفت و روز پنج‌شنبه ۱۶ محرم همان سال توسط شهرداری کربلا و با موافقت عبدالرسول خالصی، رئیس اوقاف وقت عراق تخریب گردید.^{۱۷} در این میان علمای کربلا با صدور بیانیه‌ای، اعتراض خود را اعلام نمودند تا مانع از این تخریب شوند، ولی متأسفانه تخریب انجام گرفت. متن این بیانیه که در روزنامه «النداء» بغداد به چاپ رسید، به این شرح است:

ظهر دیروز، این تلگراف را از کربلا دریافت کردیم که شهرداری کربلا تصمیم گرفته است اطراف صحن شریف امام حسین علیه السلام را بدون هیچ ضرورت و الزامی ویران کند و آنها را به تصرف خود درآورد. این مصیبتی بزرگ و حادثه‌ای دردناک است که موجب تأسف و تأثر دل و جان همه مسلمان‌ها می‌شود؛ چه این که این اقدام، موجب محو و نابودی آثار و اماکن دینی و اسلامی از یک سو و از سوی دیگر، آوارگی و سرگردانی بینوایان و مستمندانی که خانه و کاشانه خود را از دست می‌دهند، خواهد گشت. اینان در این موقعیت سخت و دشوار، پناهگاهی ندارند تا به آن پناه ببرند؛ بنابراین ما شکایت خود را با صدای بلند به عرض مقام عالی سلطنت و به منظور دفع این مصیبت بزرگ و صدور دستور جلوگیری و چشم‌پوشی از این اندیشه فجیع می‌رسانیم؛ در حالی که به تخت سلطنت چنگ می‌زنیم و از خاندان والا و شکوهمند هاشمی درخواست کمک می‌کنیم. روزگار به کامتان باد.

هیئت علمای کربلا - محمد طباطبایی و...^{۱۸}

علاوه سید عباس طباطبایی، تولیت مدرسه حسن خان نیز در نامه‌ای خطاب به مسئولین، از آنان خواست از این اقدام جلوگیری کنند. وی در بخشی از این نامه نوشت:

همانا شهرداری کربلا ویرانی مدرسه بزرگ دینی - تاریخی حسن خان را در دستور کار خود قرار داده و طلبه‌های آن را پریشان ساخته است. با توجه به این که این جانب متولی آن می‌باشم، از اولیای امر استدعا دارم تا دستور عدم تعرض به این مدرسه را صادر کنند؛ در حالی که تأییدیه آیت‌الله قمی (دام‌ظله) و بیانات صریح و شفاف سرور ارجمند سید عبدالمهدی (دام‌علاء) را در خصوص تعرض نکردن به این قبیل ساختمان‌های دینی و تاریخی اعلام می‌دارم.

متولی مدرسه سردار حسن خان - سید عباس طباطبایی.^{۱۹}

در این اقدام، حدود دوسوم مدرسه در مسیر خیابان قرار گرفت و تخریب شد و از هفتاد حجره مدرسه حسن خان، تنها شانزده حجره باقی ماند و موقوفات مدرسه در اطراف آن که شامل مغازه‌های متعددی می‌شد نیز از بین رفت.^{۲۰}

سید سلمان هادی آل طعمه (متولد ۱۳۵۴ ق) در کربلا که از پژوهشگران تاریخ کربلا می‌باشد، در مصاحبه‌ای که در بهمن ماه سال ۱۳۸۸ ش در شهر کربلا با ایشان انجام شد، می‌گوید:

این مدرسه در دهه هفتاد قمری خراب شد؛ چون در دهه پنجاه این مدرسه را دیده بودم و یادم هست که حاج آقا حسین قمی در صحن حرم امام حسین علیه السلام نماز جماعت می‌خواند و میرزا مهدی شیرازی، پدر سید محمد شیرازی هم ایشان را همراهی می‌کرد. آن دو از مسیر طاق زعفرانیه که منزل حاج آقا حسین در آنجا بود، به مدرسه حسن خان می‌آمدند و مدتی در مدرسه می‌نشستند. و بعد از طرف باب‌الکرامه وارد صحن حرم می‌شدند و اقامه جماعت می‌کردند و هنگام بازگشت نیز این مسیر را طی می‌کردند.^{۲۱}

مرحله دوم از تخریب مدرسه حسن خان در زمان حکومت رژیم بعثی عراق بعد از انتفاضه شعبانیه ۱۹۹۱ میلادی (۱۳۷۰ ش - ۱۴۱۲ ق) به بهانه توسعه بین الحرمین به کلی تخریب شد و همه آثار آن از میان رفت.^{۲۲}

مؤسس مدرسه

بانی این مدرسه سردار حسن خان یا محمدحسن خان قزوینی ایلروانی، فرزند بهرام قلی بیگ قاجار قزوینی، معروف به «ساری خان» که در اصل از شهر قزوین است. در برخی منابع تاریخی نام پدرش محمدخان قاجار ثبت شده است. او با برادرش حسین خان در دربار فتحعلی شاه قاجار مسئولیت نظامی داشت و به همین دلیل به «باباخان» یا «حسن خان سردار» معروف شد. چون سال‌ها از طرف دولت ایران در منطقه ایروان ساکن بود، به «سردار ایروانی» هم شهرت یافت. او از مفاخر این دوره به شمار می‌آید.^{۲۳}

سردار حسن خان در جنگ ایران و روسیه مجاهدت‌های بسیاری از خود نشان داد و در مقابل تجاوز دولت روسیه ایستادگی کرد تا این که به اسارت نیروهای متجاوزگر درآمد و به تفلیس فرستاده شد. او مدتی را در اسارت گذراند و در سال ۱۲۴۳ قمری که قرارداد ترکمنچای بین طرفین بسته شد، سردار به موجب ماده ۱۳ این قرارداد از زندان آزاد شد؛^{۲۴} اما به موجب ماده ۱۲ همین قرارداد، املاک وی را به‌ویژه در ایروان مصادره و تصاحب کردند و در متن قرارداد از وی نام بردند و بدین ترتیب سردار حسن خان تمام املاک و دارایی خود را گذاشت و با دست خالی به وطن بازگشت.^{۲۵} در این هنگام از طرف حکومت ایران به سرداری خراسان منصوب شد. بعدها حکومت یزد و در سال ۱۲۶۸ حکومت کرمان و بلوچستان نیز بر محدوده حکومت وی افزوده شد.^{۲۶}

در سال ۱۲۶۵ قمری سردار حسن خان علاوه بر تأسیس مدرسه در کربلا، باغی در شهر تهران احداث کرد که

مرحله دوم از تخریب مدرسه حسن‌خان در زمان حکومت رژیم بعثی عراق بعد از انتفاضه شعبانیه ۱۹۹۱ میلادی (۱۳۷۰ ش - ۱۴۱۲ ق) به بهانه توسعه بین الحرمین به کلی تخریب شد و همه آثار آن از میان رفت.

بعدها به باغ سردار شناخته شد. او در این باغ قناتی هم حفر کرد که به «آب سردار» معروف گردید. این باغ در محدوده چهارراه خیابان ایران، سه‌راه امین و چهارراه سرچشمه و خیابان سیروس و بهارستان قرار داشت.^{۲۷}

مسجد و مدرسه سردار و آب‌انبار سردار بزرگ در شهر قزوین، از جمله آثار تاریخی این شهر به شمار می‌رود که به همت سردار حسن خان و برادرش حسین خان ساخته شده است.^{۲۸} از این دو برادر موقوفات بسیاری نیز در ایروان باقی ماند که آنها هم براساس ماده ۱۲ قرارداد ننگین ترکمنچای مصادره شد.^{۲۹}

سرانجام وی در سال ۱۲۷۱ قمری که حکومت کرمان را در اختیار داشت، بر اثر سکت قلبی درگذشت. جنازه‌اش به نجف اشرف منتقل و در رواق حرم امام علی علیه السلام به خاک سپرده شد.^{۳۰}

در برخی کتب و مقالات، سال تأسیس مدرسه را ۱۱۸۰ قمری گفته‌اند که به نظر درست نمی‌باشد؛ مگر این که مؤسس بیش از ۱۲۰ سال عمر کرده باشد.

در سال ۱۲۶۵ قمری سردار حسن‌خان علاوه بر تأسیس مدرسه در کربلا، باغی در شهر تهران احداث کرد که بعدها به باغ سردار شناخته شد. او در این باغ قناتی هم حفر کرد که به «آب سردار» معروف گردید. این باغ در محدوده چهارراه خیابان ایران، سه‌راه امین و چهارراه سرچشمه و خیابان سیروس و بهارستان قرار داشت.

پی‌نوشت‌ها:

۱. سلمان هادی آل طعمه، تراث کربلا، ص ۲۰۲.
۲. همان.
۳. مقاله «وقف‌نامه موقوفات سرداران در ایران»، عمادالدین کازرونی، مجله میراث جاویدان.
۴. شیخ حرّ عاملی، اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۱۸۷.
۵. همان.
۶. شیخ عباس قمی، فوائد الرضویه، ص ۵۴۰، و اعیان الشیعه، ج ۷، ص ۳۳۹.
۷. میرزا محمد تنکابنی، قصص العلماء، ص ۴.
۸. همان.
۹. تراث کربلا، ص ۲۰۲.
۱۰. اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۱۰.
۱۱. گلشن ابرار، ج ۳ ص ۲۸۳.
۱۲. مصاحبه با سید سلمان آل طعمه، کربلا، بهمن ۱۳۸۸.
۱۳. آقابزرگ تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۲۳، ص ۲۱۵.
۱۴. همان، ج ۲، ص ۲۶.
۱۵. همان، ج ۴، ص ۱۶۴.
۱۶. ر.ک: الذریعه، ج ۶؛ ص ۲۱۰؛ ج ۱۰، ص ۲۰۸؛ ج ۱۱، ص ۱۷۰؛ ج ۱۵، ص ۸۰ و ۱۰۰؛ ج ۲۳، ص ۲۱۵؛ ج ۲۵، ص ۲۰۸.
۱۷. عبدالجواد کلیدار، تاریخ کربلا و حائر حسینی، ترجمه مسلم صاحبی، ص ۳۶۷.
۱۸. همان.
۱۹. همان.
۲۰. تراث کربلا، ص ۲۰۲.
۲۱. مصاحبه با سید سلمان آل طعمه، کربلا، مجله حی المعلمین، بهمن ماه ۱۳۸۸.
۲۲. همان.
۲۳. مهدی بامداد، رجال ایران، ج ۱، ص ۳۲۹ و ۳۳۰.
۲۴. همان، ص ۳۳۱.
۲۵. غلامرضا طباطبایی مجد، معاهدات و قراردادهای تاریخی دوره قاجار، ص ۱۳۳.
۲۶. مجله پیام بهارستان، ش ۶۵، آبان ۱۳۸۵، ص ۱۶.
۲۷. همان.
۲۸. ر.ک: بناهای تاریخی قزوین، اداره ارشاد اسلامی قزوین، ص ۳۰-۴۳.
۲۹. مقاله «وقف‌نامه موقوفات سرداران در ایروان»، عمادالدین کازرونی، سایت راسخون، ۱۳۸۷/۰۸/۱۷.
۳۰. شرح حال رجال ایران، ج ۱، ص ۳۳۲؛ و پیام بهارستان، همان.